

स्मृतीप्रित्त्यर्थ नाणी (Commemorative Coins)

डॉ. विजय अनंत कुलकर्णी, सहयोगी प्राध्यापक,

एस.बी.कॉलेज, शहापूर, ठाणे.

Abstract

प्रस्तावना : आधुनिक भारतीय नाणककलेत स्मृतीप्रित्त्यर्थ नाण्यांना महत्वाचे स्थान आहे. भारतीय शासनाने १९७३ पासून नाणक कलेत परिवर्तन केले. कमी मूल्य असलेली नाणी चलनात नियमित असून दहा रु. किंवा त्यापेक्षा अधिक मूल्य असलेली नाणी नियमित नसून त्यांची किंमत अधिक होती. १९७३ पासून सरकारने स्मृतीप्रित्त्यर्थ नाणी चलनात आणली ती वेगवेगळ्या मूल्यांची होती. भारतीय इतिहासातील महनीय व्यक्ती आणि महत्वाच्या घटना यांच्या स्मृती जागृत रहाव्यात, नवीन पिढीला गत इतिहासाबद्दल जाणीव आणि आभिमान निर्माण होऊन तांच्यात राष्ट्रीयत्व निर्माण व्हावे या हेतूने ही नाणी चलनात आणलेली आहेत. भारतीय चलनातील विविध स्मृतीप्रित्त्यर्थ नाण्यांची संक्षिप्त माहिती सदर लेखात आहे.

उद्देश : चलनात आलेली विविध स्मृतीप्रित्त्यर्थ नाणी व त्यांचे स्वरूप सोदाहरण स्पष्ट करणे आणि नाण्यांकडे बघण्याचा एक नवीन दृष्टीकोन निर्माण करणे हा सादर लेखाचा उद्देश आहे.

संशोधन पद्धत : सदर लेख तयार करण्यासाठी चलनातील नाण्यांचा प्रत्यक्ष अभ्यास आणि अवलोकन आणि काही उपयुक्त संदर्भग्रंथ या आधारे सदर लेख तयार करण्यात आलेला आहे.

की वईस : १) नाणी २) स्मृतीप्रित्त्यर्थ नाणी ३) चलन ४) भारत सरकार ५) इतिहास ६) ऐतिहासिक घडामोडी ७) ऐतिहासिक व्यक्तीरेखा

प्रास्ताविक भारत नंतर स्वातंत्र्यप्राप्ती :सरकारने १५ ऑगस्ट १९५०

पासून स्वतःपद्धती चलन ची: सुरु केली. एप्रिल १९५७ पासून दशमान प्रणाली सुरु केली.१९७३ पासून स्मृतीप्रि त्यर्थ नाणी चलनात काही विशिष्ट उद्देशाने आणण्यात आली. स्मृतीप्रित्यर्थ नाणी ही कल्पना प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. ई.पू.तिसऱ्या शतकात भारतावर आक्रमण केलेल्या अलेक्झांडर याने भारतावरील आपल्या विजयाच्या स्मृतीप्रित्यर्थ एक नाणे काढलेले आहे असे काही तज्ञ मानतात तर हे नाणे अलेक्झांडर नंतरच्या शासकांनी काढके असे काही तज्ञ मानतात. एकंदरीत हे भारतातील पहिले स्मृतीप्रित्यर्थ नाणे आहे. यानंतर गुप्त काळात चंद्रगुप्त पहिला व त्याची पत्नी कुमारदेवी यांची प्रतिमा असलेले राजा-राणी छाप नाणे असून हे नाणे समुद्रगुप्त याने आपल्या आई-वडिलांच्या स्मृतीसाठी हे नाणे काढले असे काही तज्ञ मानतात.यानंतर मध्ययुगात मोहम्मद घोरी याचा सेनापति बख्तियार खिलजी याने गौड (बंगाल) प्रांतावर विजय मिळविला त्या वेळी त्याने त्या स्मृतीसाठी नाणे काढले होते. मुघल सम्राट जहांगीर याने आपले वडिल अकबर यांच्या स्मृतीसाठी त्यांची प्रतिमा असलेले नाणे काढलेले आहे. अशा रीतीने स्मृती नाण्यांची परंपरा पुढे आधुनिक काळातही कायम राहिली आहे.

आधुनिक भारतीय स्मृतीप्रित्यर्थ नाणी: महनीय व्यक्ती

अ. क्र.	महनीय व्यक्ती	महानत्व	निमित्त	नाण्याचे मूल्य	वर्ष	
१	पं.जवाहरलाल नेहरू	पहिले पंतप्रधान	७५ वा जन्मदिन	१ रु., ५० पै.	१९६४	
२	म, गांधी	राष्ट्रपिता	जन्मशताब्दी	१०, १रु.५०, २०पै.	१९६९	
३	स्व.इंदिरा गांधी	भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान	—	१००, २०, ५ रु. व ५० पै.		

४	पं.जवाहरलाल नेहरू	पहिले पंतप्रधान	जन्मशताब्दी	१००,२०,५. व १रु.	१९८९	
५	डॉ.बी.आर.आंबेड कर	भारतीय घटनेचे शिल्पकार	जन्मशताब्दी	१ रु.	१९९०	
६	स्व. राजीव गांधी	पंतप्रधान	—	१ रु.	१९९२	
७	सरदार वल्लभभाईपटेल	भारताचे पोलादी पुरुष	—	१००,५०,१० ,२रु.	१९९६	
८	नेताजी सुभाषचंद्र बोस	आझाद हिंद सेना	जन्मशताब्दी	१००,५०,१० ,२रु.	१९९८	
९	स्वामी श्री अरविंद	योगी	—	१००,५०,२ रु.	१९९८	

१०	देशबंधु चित्तरंजन दास	स्वराज्य पक्षाचे जनक		१००,५०,१०,२,रु.	१९९८	
११	संत ज्ञानेश्वर	ज्ञानेश्वरीचे निर्माते	—	१०० १नि १ रु.	१९९९	
१२	छत्रपती शिवाजी महाराज	हिंदवी स्वराज्याचे निर्माते	शिवराज्याभिषेकाची ३२५ वर्षे	१००, ५०, २ रु.	१९९९	
१४	वर्धमान महावीर	जैन धर्माचे २४वे तीर्थंकर	२५०० वा जन्मदिन	१०० आणि ५रु.	२००३	
१५	महाराणा प्रताप	महान देशभक्त		१००, १०, १रु.	२००४	
१६	भगतसिंह	महान क्रांतीकारक	जन्मशताब्दी	५ रु.	२००७	

१७	होमी भाभा	भारतीय अणुऊर्जा युगाचे जनक	जन्मशताब्दी	१० रु.	२००९	
१८	डॉ. राजेंद्रप्रसाद	पहिले भारतीय राष्ट्रपती	१२५ वी जन्मशताब्दी		२००९	
१९	म. गांधी	राष्ट्रपिता	द.आफ्रिकेतून भारतात आगमन		२०१५	
२०	रु. संत तुकाराम	अभंग वाणीचे जनक	- 	२ रु.		
२१	लोकमान्य टिळक	भारतीय असंतोषाचे जनक	१५० वी जन्मशताब्दी	-	२००७	
२२	श्यामाप्रसाद मुकर्जी		जन्म शताब्दी	१००,५०,१० व २० रु.	२००१	
२३	पं. मदनमोहन मालवीय		१५० वी जयंती	५ रु.		

भारतीय इतिहासातील महत्वपूर्ण घटनांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ काढलेली नाणी:

भारतीय इतिहासात काही महत्वपूर्ण गटांना घडलेल्या आहेत. अशा घटनांच्या स्मृती जागवून त्या सामान्य जनतेपर्यंत पोहचव्यात त्यातून राष्ट्रीयत्वाचा संदेश जावा या साठी अशी नाणी चलनात आणलेली आहेत.त्याची काही ठळक उदाहरणे पुढील प्रमाणे आहेत.

अनु. क्र.	महत्वाच्या घटना	वर्ष	प्रतिमा
१)	स्वातंत्र्याची २५ वर्षे	१९७२	
२)	छोडो भारत आंदोलन पन्नास वर्षे	१९९३	
३)	स्वातंत्र्याची ५० वर्षे	१९९७	
४)	१८५७ च राष्ट्रीय उठाव १५० वर्षे	२००७	
५)	दांडी यात्रा ७५ वर्षे	२००५	
६)	कामा गाटा मारू प्रकरण १०० वर्षे	२०१५	
७)	एशियाड	१९८२	

८)	भारतीय रिज़र्व बँक	१९८५	
९)	स्टेट बँक ऑफ इंडिया १०० वर्षे	२००६	
१०)	इन्कम टॅक्स १५० वर्षे	२०१०	
११)	नागरी विमान सेवा १०० वर्षे	२०११	
१२)	भारतीय संसदेची ६० वर्षे	२०१२	
१३)	भारतीय रेल्वे १५० वर्षे	२००३	
१४)	सर्वोच न्यायालय ५० वर्षे	२०००	
१५)	सेल्युलर जेल पोर्ट ब्लेयर	१९९७	

अशा रितीने भारतीय शासनाने १९७३ पासून विविध स्मृती प्रित्यर्थ नाणी काढलेली आहेत. यातील पाच रु. व त्या पेक्षा कमी मूल्य असणारी नाणी चलनात आहेत मात्र अधिक मूल्य असलेली नाणी चलनात नाहीत. ही नाणी नाणे संग्राहकांसाठी बनवली जातात.त्यांना प्रूफ नाणी असे म्हणतात. या नाण्यांचे जे सेट केले जातात त्यांना अपरिचलीत सेट तसेच प्रूफ सेट असेही संबोधले जाते.

निष्कर्ष: भारत सरकारने आत्तापर्यंत काढलेल्या स्मृतीप्रित्यर्थ काढलेल्या नाण्यांची ही ठळक उदारहरणे आहेत. कमी मूल्य असणारी ही नाणी(१,२,५रु.व ५० पैसे) अधिकाधिक जनतेच्या हाती राहिल्याने गतइतिहासाला उजाळा मिळून इतिहासातील महानीय, कर्तृत्ववान व्यक्ती आणि महत्वाच्या घडामोडी यांच्या स्मृती सदैव तेवत राहतील आणि नाणी चलनात आणण्याचा उद्देश साध्य होत आहे हे या लेखाद्वारे स्पष्ट केलेले आहे. नाण्यांकडे बघण्याचा एक नवीन दृष्टीकोन निर्माण करणे हा सदर लेखाचा उद्देश साध्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

- १) गुप्ता परमेश्वरीलाल, इंडियन्स कोईन्स,नवी दिल्ली १९९६.
- २) झा अमितेश्वर, भारतीय सिक्के एक ऐतिहासिक परिचय,आय.आय.आर.एन.एस.पब.२०१३,
- ३) मोईन दानिश, कोईन्स ऑफ दिल्ली सलतनत,नाशिक.
- ४) ढवळीकर मधुकर, भारतीय नाणक कला, कॉंटीनेण्टल पब्लिकेशन,पुणे,२०१४,
- ५) www.coinindia.com
- 6) Commemorative coin.com
- 7) Author's private Coins Collections